

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2025, 8(2): 189-202.

Tefsîrü'l-Menâr Mukaddimesinde Hidâyet ve Islah Ekseni

The Axis of Guidance and Reform in the Introduction of Tafsîr al-Manâr

Besri BİLGETAY

Doktora Öğrencisi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami ilimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Ph.D. Student / Muş Alparslan University Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic
Studies, Muş/Türkiye
idillibasri@hotmail.com.
ORCID: 0000-0002-9813-4802

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Ağustos / August 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 06 Ekim / October 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: <https://doi.org/10.47145/dinbil.1769584>

Atıf / Citation: Bilgetay, Besri. "Tefsîrü'l-Menâr Mukaddimesinde Hidâyet ve Islah Ekseni".
Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi 8/2 (Aralık 2025): 189-202. doi:
<https://doi.org/10.47145/dinbil.1769584>

İntihal: Bu makale, İntihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İlahiyat kültesi / Muş Alparslan University, Faculty
of Divinity, Muş, 49250 Türkiye.

Öz

İslâm dünyası, ilk beş asırda sahip olduğu ilmî ve fikrî dinamizmini sonraki dönemlerde büyük ölçüde kaybetmiş, bu gerileme özellikle 19. yüzyılda Batı'nın askerî, siyasî ve kültürel baskılarıyla daha görünür hâle gelmiştir. Bu durum Müslüman aydınları, dinî ve fikrî yeniden inşa arayışına yöneltmiş; Kur'ân'ın toplumsal hayattaki işlevi ve dönüştürücü gücü yeniden gündeme taşınmıştır. Kur'ân'ın insanlığın ıslahı için indirildiği ilkesini esas alan Muhammed Abduh ve öğrencisi Reşîd Rızâ, insanlığın ıslahı ve İslam dünyasının Batı hegemonyasından kurtuluşunun tek çaresinin Kur'ân hükümlerine uyulmasıyla gerçekleşebileceğini salık vermiş ve bu amaçla *Tefsîrü'l-Menâr* isimli tefsiri kaleme almışlardır. Bu eser, modern dönemin ihtiyaçlarını dikkate alan yenilikçi bir tefsir çalışması olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışma, modern dönemin en etkili tefsirlerinden biri kabul edilen *Tefsîrü'l-Menâr*'ı telif süreci ve metodolojik çerçevesi bağlamında ele almakta; eserin hidâyet ve ıslah ekseninde ortaya koyduğu yaklaşımı incelemektedir. Araştırmanın temel problemi, Muhammed Abduh ve öğrencisi Reşîd Rızâ'nın tefsir anlayışlarının klasik rivâyet merkezli yöntemlerden hangi yönleriyle ayrıldığı ve bu farklılığın modern İslâm düşüncesinde nasıl bir ihya ve toplumsal dönüşüm projesi sunduğudur. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, *Tefsîrü'l-Menâr*'ın metodolojisini tefsir ilminin tarihsel seyri içinde konumlandırarak, Kur'ân'ın bireysel ve toplumsal rehberlik işlevine dair geliştirdiği özgün yaklaşımı ortaya koymaktır. Araştırmada, eser merkezli bir metin analizi yöntemi benimsenmiş; öncelikle *Tefsîrü'l-Menâr*'ın telif süreci ve Abduh-Reşîd Rızâ ilişkisi tarihsel bağlamda incelenmiş, ardından mukaddimede ortaya konulan temel ilkeler üzerinden eserin tefsir yöntemi değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, özellikle *hidâyet* ve *ıslah* kavramlarının müelliflerin yorum anlayışında nasıl konumlandırıldığı üzerinde durulmuştur. *Tefsîrü'l-Menâr* üzerine yapılan mevcut çalışmaların genellikle "*hidâyet*" ve "*ıslah*" temalarına odaklanmakla birlikte, bu konuları farklı bağlamlarla iç içe ele almaları, söz konusu meselelerin müstakil bir başlık altında değerlendirilmesi gereğini ortaya koymuştur. Bu makale, bu eksikliği gidermeyi ve *Tefsîrü'l-Menâr*'ı bu yönüyle bütüncül bir bakış açısıyla ele almayı amaçlamaktadır. Kur'ân'ın insanlığın hidâyetini sağlamaya yönelik normlarını sıklıkla işleyen *Tefsîrü'l-Menâr*, Kur'ân'ın amaç odaklı yorumuna, âyetlerin bağlamına ve belâgatine özel önem göstermiş, İsrâiliyyât rivâyetlerine ise ihtiyatla yaklaşmıştır. Eserin mukaddimesinde, tefsirin temel amacının Kur'ân'ın hidâyet yönünü ortaya çıkarmak olduğu açıkça belirtilmiştir. *Tefsîrü'l-Menâr*'ın müelliflerine göre tefsir, yalnızca dilsel bir uğraş değil, aynı zamanda bireyleri ahlâkî ve amelî dönüşüme yönlendiren bir faaliyet olmalıdır. Reşîd Rızâ, tefsiri ikiye ayırır: ilki kelimelerin sözlük ve gramatik tahliline dayanan yüzeysel açıklamalardır; ikincisi ise toplumsal sorumluluk bilinciyle, Kur'ân'ın maksat ve hikmetlerini açığa çıkaran gerçek tefsirdir. Bu çerçevede müellifler, tefsirin toplumsal düzeyde farz-ı kifâye hükmünde olduğunu vurgular. Elde edilen bulgular, *Tefsîrü'l-Menâr*'ın Kur'ân'ı yalnızca dilbilimsel ya da rivâyet temelli bir metin olarak ele almadığını; aksine onu insanlığın evrensel ihtiyaçlarına hitap eden bir hidâyet kitabı olarak merkeze aldığını göstermektedir. Abduh, daha çok Kur'ân'ın doğrudan anlaşılabilirliğini ve ahlâkî boyutunu öne çıkarırken, Reşîd Rızâ ise bu yaklaşımı hadis rivâyetleri ve toplumsal sorunların yorumuyla zenginleştirmiştir. Bununla birlikte her iki müellif de İslâm ümmetinin zayıflığının temel nedenini vahyin rehberliğinden uzaklaşmaya bağlamakta; çözümün ilahî kelâmla yeniden sahih ve bilinçli bir ilişki kurmaktan geçtiğini savunmaktadır. *Tefsîrü'l-Menâr*, bu yönüyle yalnızca klasik tefsir geleneğinin bir devamı değil, aynı zamanda modern çağın problemlerine cevap arayan kapsamlı bir ihya projesidir. Kur'ân'ın evrensel mesajını hidâyet, ahlâk ve toplumsal ıslah ekseninde yorumlayan eser, metodolojik ve epistemolojik bakımdan çağdaş Müslümanlar için hem ilmî hem de toplumsal düzeyde önemli bir referans kaynağı niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Tefsîrü'l-Menâr, Hidâyet ve İslah, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ.

Abstract

From the early centuries of Islam, the Muslim world had possessed a remarkable intellectual and scholarly dynamism that it had enjoyed in the first five centuries; however, this vitality gradually declined in the following periods and became particularly evident in the nineteenth century under the military, political,

and cultural pressures of the West. This situation led Muslim intellectuals to seek a religious and intellectual reconstruction, thereby bringing once again to the fore the social role and transformative power of the Qur'an. Muhammad 'Abduh and his disciple Rashîd Riḍâ, who emphasized the principle that the Qur'an was revealed for the reformation (*işlâh*) of humanity, argued that both the reformation of society and the liberation of the Muslim world from Western hegemony could only be achieved through adherence to Qur'anic injunctions. To this end, they composed *Tafsîr al-Manâr*, a work that stands out as an innovative exegetical endeavor attentive to the needs of the modern period. This study examines *Tafsîr al-Manâr*—considered one of the most influential exegetical works of the modern era—within the framework of its compilation process and methodological orientation, and explores its approach centered upon *hudâ* (guidance) and *işlâh* (reformation). The main research problem concerns how the exegetical methodology of 'Abduh and Riḍâ diverged from classical narration-centered approaches, and how this divergence constituted a revivalist and a social transformation project with social implications in modern Islamic thought. Accordingly, this article aims to situate the methodology of *Tafsîr al-Manâr* within the historical trajectory of Qur'anic exegesis, while highlighting its distinctive contribution to understanding the Qur'an as a source of both individual and social guidance. Methodologically, this research adopts a text-centered analytical approach. First, the compilation process of *Tafsîr al-Manâr* and the intellectual relationship between 'Abduh and Riḍâ are examined within their historical context; subsequently, the exegetical principles and method articulated in the introduction of the work are analyzed. Particular attention is given to how the concepts of *hudâ* and *işlâh* are positioned within the exegetical framework of the authors. The literature on *Tafsîr al-Manâr* often treats the work in relation to diverse themes rather than focusing specifically on guidance and reformation, thus creating a need for a dedicated study on this subject. This article seeks to fill that gap, albeit modestly. The exegetes' treatment of Qur'anic norms designed to ensure human guidance reveals a purpose-oriented hermeneutic that emphasizes the coherence, context, and eloquence of the Qur'an, while approaching *Isrâ'iliyyât* reports with caution. In the introduction, the authors explicitly state that the primary aim of exegesis is to bring forth the guiding dimension of the Qur'an. According to them, exegesis is not merely a linguistic or grammatical enterprise but an endeavor that must direct individuals toward moral and practical transformation. Rashîd Riḍâ distinguishes between two forms of exegesis: the first, limited to lexical and grammatical elucidation; and the second, true exegesis, which seeks to uncover the objectives and wisdoms of the Qur'an with a sense of social responsibility. On this basis, the authors emphasize that exegesis holds the status of a *farḍ kifāya* (communal obligation) at the societal level. The findings of this study suggest that *Tafsîr al-Manâr* does not view the Qur'an as a text confined to philological or narrative dimensions, but rather as a book of guidance that addresses the universal needs of humanity. While 'Abduh foregrounds the Qur'an's comprehensibility and ethical dimension, Riḍâ enriches this approach with hadith traditions and interpretations of contemporary social issues. Both scholars, however, agree that the weakness of the Muslim community stems from its detachment from the guidance of revelation, and that revival can only be achieved through re-establishing a conscious and authentic relationship with the divine Word. In this respect, *Tafsîr al-Manâr* should be seen not merely as a continuation of classical exegetical tradition but also as a comprehensive revivalist project responding to the challenges of modernity. Interpreting the universal message of the Qur'an through the lens of guidance, morality, and social reformation, the work constitutes a significant methodological and epistemological reference point for contemporary Muslims at both scholarly and societal levels.

Keywords: Tafsir, Tafsîr al-Manâr, Guidance and Reform, Muḥammad 'Abduh, Rashîd Riḍâ.

Giriş

İslâm'ın doğuşundan itibaren Kur'ân-ı Kerîm, çeşitli dönemlerde farklı ilmî birikimlere sahip müfessirler tarafından defaatle tefsir edilmiştir. Müfessirlerin bu çabalarındaki temel saik, ilâhî hitabın anlam derinliğini kavramak ve Cenâb-ı Hakk'ın kelâmıyla murad ettiği maksadı en sahih şekilde ortaya koymaktır.¹ Bu müsterek gayeyi benimseyen müfessirlerden biri *Muhammed Abduh* (öl. 1849-1905),² diğeri ise onun öğrencisi *Reşîd Rızâ*'dır (öl. 1865-1935).³ Bu iki isim de söz konusu amacı gerçekleştirmek üzere *Tefsîrû'l-Menâr* adlı tefsiri birlikte telif etmişlerdir.

Abduh, Kur'ân-ı Kerîm'i insanlık için bir hidâyet rehberi olarak değerlendirmekte; bu rehberliğin gerçekleşebilmesi için Kur'ânî normların belirlenmesini gerekli görmektedir. Bu bağlamda *Tefsîrû'l-Menâr*, özellikle hidâyet ve ıslah ekseninde toplumsal meselelere ağırlık vermesi bakımından dikkat çekmektedir. Bu bağlamda eserin hidâyet ve ıslah için öngördüğü kriterlerin hangi düzlemde ele alındığı ve bu kriterlerin toplumsal hayatta nasıl bir etkiye sahip olabileceği çalışmamızın temel eksenini oluşturmaktadır. Mevcut literatürde söz konusu kriterlerin ya yeterince incelenmediği ya da farklı tefsir meseleleriyle birlikte yüzeysel olarak ele alındığı görülmektedir. Bu durum, konunun derinlikli bir incelemeye ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Dolayısıyla *Tefsîrû'l-Menâr*'ın insanlığın ıslahını merkeze alan ölçütlerinin neler olduğu ve bunların nasıl yankılandığı, araştırmaya değer bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, *Tefsîrû'l-Menâr*'ın sunduğu normların gereğince ele alınmayışından doğan boşluğu, ilgili kriterlerin mahiyetini ve etkilerini ortaya koymak suretiyle doldurmayı amaçlamaktadır.

Tefsîrû'l-Menâr üzerine yapılan literatür incelemesi, esere ilişkin çok sayıda tez, makale ve akademik araştırmanın kaleme alındığını göstermektedir. Ancak, *Tefsîrû'l-Menâr* Mukaddimesi özelinde hidâyet ve ıslah kavramlarını merkeze alan müstakil bir çalışma bulunmadığı görülmüştür.

¹ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/12; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1971), 204.

² Muhammed Abduh'un tam adı Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmanî el-Mısıri'dir. Babasının soyu, kaynaklarda ihtilafı olarak geçmekle birlikte Türkmen diyarından gelen bir ataya dayandığı aktarılmaktadır. Annesi ise, Mısır'ın Batı el-Buhayra bölgesinde tanınan ve Hz. Ömer b. el-Hattâb'a kadar uzandığı rivâyet edilen soylu bir Arap ailesine mensuptur. Abduh, annesinin ailesine dair bu bilgilerin nesilden nesile aktarılan rivâyetler olduğunu ve kesin bir delille ispat edilemeyeceğini belirtmiştir. 1849 yılında Mısır'ın Garbiyye vilâyetine bağlı Hissat Şebşîr köyünde doğan Muhammed Abduh, 11 Temmuz 1905 tarihinde İskenderiye'de, elli yedi yaşında iken vefat etmiştir. Muhammed Reşid Rızâ, *Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh* (Kâhire: Dâr'ul-Fadîle, 2006), 1/13-16; 1/1046; Muhammed İmâre, *el-A'mâlû'l-kâmile li İmâm Muhammed Abduh* (Kâhire: Dâr'uş-Şurûk, 1994), 1/22; Tâhir et-Tanâhî, *Müzekkirâtü'l-İmâm Muhammed Abduh* (Kâhire: Dârul-Hilâl, ts.), 24; Halil Taşpınar, "Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2003), 264; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 2/392; Hamid İnâyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırlangıç (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 15; M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/480.

³ Reşid Rızâ (1865-1935), tam adıyla es-Seyyîd Muhammed Reşid b. Ali Rızâ el-Hüseyinî, Hicrî 1282 yılında günümüzde Lübnan sınırları içinde kalan Trablusşam'a bağlı Kalemûn kasabasında dünyaya gelmiştir. Irak kökenli bir aileye mensup olan Reşid Rızâ, hem baba hem anne tarafından Peygamber efendimizin (s.a.v) soyuna dayanan "seyyid" bir nesle mensuptur. Hayatı boyunca ümmetin birlik ve ıslahı için mücadele eden Reşid Rızâ, 1935 yılında Süveyş'ten dönüşü esnasında, Mısır'a ulaşmadan, seyahat hâlindeyken vefat etmiştir. Ahmed Fehd Berekât Şevâkibe, *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhû fî'l-Hayâtîl-Fikriyye ve's-Siyâsiyye* (Ammân: Dâru Ammâr, 1989), 13; Emir Şekib Arslan, *es-Seyyid Reşid Rıza ev İhâ'u Erba'ine Sene* (Dımaşk: Matbaatü İbn Zeytun, 1937), 5-6; Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi -Reşid Rıza Örneği-* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 39; İbrâhim Ahmed el-Adevî, *Reşid Rızâ el-İmâmü'l-Mücâhid* (Mısır: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü, ts.), 281-282; Muhammed Reşid Rıza, *Reşid Rıza Gerçek İslâm'da Birlik*, çev. Hayreddin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 155-158; M. Sait Özervarlı, "Reşid Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/14-15.

Bununla birlikte, konuya doğrudan temas eden bazı araştırmalar, mevcut çalışma açısından önemli birer referans niteliği taşımaktadır.

Bu bağlamda, Mehmet Emin Maşalı tarafından kaleme alınan ve Kuramer tarafından 2018 yılında yayımlanan *Makâsîdî Tefsîr: Kur'ân-ı Kerîm'i Amaç ve Hikmet Eksenli Anlamak* adlı eserde yer alan "Yakın Dönem Tefsîr Geleneğinde Makâsîd Merkezli Yaklaşım (Reşîd Rızâ ve İbn Âşûr Örneği)" başlıklı bölüm ile Resul Ersöz'ün "Kur'ân'ı Maksatları Bağlamında Okumanın Değeri: Makâsîdî Tefsîr" adlı makalesi bu doğrultuda dikkat çekici iki örnek olarak değerlendirilebilir.

Her iki çalışma da doğrudan bu araştırmanın konusu ile tam bir paralellik göstermemekle birlikte, *Tefsîrû'l-Menâr*'daki ıslah düşüncesini makâsîd yaklaşımıyla ilişkilendirerek ele almaları bakımından önem arz etmektedir. Dolayısıyla, mevcut literatürde söz konusu araştırmalar, *Tefsîrû'l-Menâr*'da hidâyet ve ıslah kavramlarının bütüncül bir biçimde incelenmesine teorik zemin hazırlayan öncü nitelikteki çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

Makalede öncelikle *Tefsîrû'l-Menâr*'ın tarihi serencamına ve tefsirin metodolojik yaklaşımına kısaca temas edilecek; ardından araştırmanın esasını teşkil eden, eserin insanlığın ıslahı için önerdiği kriterlerin tahliline geçilecektir. Elde edilen veriler ışığında Kur'ân'ın hidâyet ve ıslah hedefi ile bu hedefe ulaşmada insanlığın uyması gereken normların *Tefsîrû'l-Menâr*'da nasıl yorumlandığı, akademik tarafsızlık ilkesi gözetilerek değerlendirilecektir. Ayrıca eserin kısa bir tanıtımı mevcut çalışmaların özetlenmesi çerçevesinde yapılacaktır; böylelikle okuyucuya hem tanıtıcı mahiyette bilgiler sunulacak hem de araştırmanın bağlamı açıklığa kavuşturulacaktır.

1. Tefsîrû'l-Menâr'ın Telif Süreci

Tefsîrû'l-Menâr adlı tefsir çalışmasının telif süreci, 1899 ile 1935 yılları arasına tekabül etmektedir. Eserin düşünsel temelleri, 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşayan ve dönemin İslâmî uyanış hareketlerinde önemli rol oynayan Muhammed Abduh tarafından atılmıştır. Eserin asıl müellifi olan Reşîd Rızâ ise, hem 19. yüzyılın sonlarında hem de 20. yüzyılın ilk yarısında fikrî ve ilmî faaliyetleriyle İslam dünyasında etkili olmuştur. Bu tarihsel dönem, İslam toplumlarının Batı karşısında siyasî, askerî, iktisadî ve ilmî alanlarda ciddi bir gerileme yaşadığı bir zaman dilimidir.

Bu bağlamda Reşîd Rızâ, hocası Abduh'un *Urvetü'l-Vüskâ* dergisinde ortaya koyduğu fikirsîl çerçeveyi bir tefsir çalışmasıyla sürdürmesini istemiş ve Kur'ân'ın bütüncül bir yaklaşımla yorumlanmasını teklif etmiştir. Ancak Abduh, Kur'ân'daki her âyetin tefsir edilmeye muhtaç olmadığını, sadece belirli bölümlerin açıklanmasının yeterli olacağını ifade etmiştir. Buna rağmen Reşîd Rızâ, Abduh'u hiç değilse düzenli tefsir dersleri yapma konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Reşîd Rızâ'ya göre, her ne kadar toplumsal dönüşüm için gerekli olan kitle azınlıkta kalsa da ıslaha açık bireyler mevcuttur ve Abduh gibi seçkin bir âlimin bu bireylerin zihinsel uyanışına katkı sunması büyük bir zaruret arz etmektedir. Reşîd Rızâ, bu düşüncesini "el-intihâbü't-tabî'î" (doğal seçim) olarak adlandırdığı bir ilkeye dayandırır ve bu çağrının sınırlı bir kitleye ulaşsa dahi zamanla zihinsel bir birikime dönüşeceğini ve uygun toplumsal şartlar oluştuğunda geniş bir tesir alanı bulacağını savunur.⁴

Reşîd Rızâ'nın bu ısrarları sonuç vermiş ve Abduh, Hicrî 1317 yılının Muharrem ayında başlayarak 1323 yılına kadar el-Ezher'de tefsir dersleri vermiştir.⁵ Bu dersler Reşîd Rızâ tarafından

⁴ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Hakîm (el-Menâr)* (Kâhire: Daru'l Menâr, 1947), 1/14.

⁵ Rızâ, *Menâr*, 1/12-14.

özenle takip edilmiş, önemli görülen noktalar not edilmiştir. Zamanla farklı coğrafyalardan, bu derslerin yayımlanması yönünde talepler gelmeye başlamış; bunun üzerine Reşîd Rızâ, elindeki notları derleyerek el-Menâr dergisinin üçüncü cildinden itibaren “Abduh’un Tefsiri” başlığıyla yayımlamaya başlamıştır.⁶

Neşir süreci boyunca Abduh, Reşîd Rızâ’nın kaleme aldığı metinleri büyük oranda olduğu gibi kabul etmiş, yalnızca küçük düzeltmelerde bulunmuş ve genel anlamda herhangi bir eleştiri getirmemiştir. Bu durum, Reşîd Rızâ’nın sadece Abduh’un fikirlerini aktarmakla kalmayıp zaman zaman kendi yorumlarını da bu metinlere dâhil ettiği yönünde yorumlara neden olmuştur.⁷ Rızâ, bu katkılarını açıkça ifade etmekle birlikte, hocasının olumlu yaklaşımına binaen açıklama yapmaksızın metne bazı kişisel yorumlarını eklemekte bir sakınca görmemiştir.⁸ Ancak Abduh’un vefatından sonra bu yaklaşımını gözden geçirmiş ve yalnızca doğrudan hocasından duyduğu hususları ona nispet etme konusunda daha titiz davranmaya başlamıştır.⁹

Tefsirin Nisâ sûresinin 125. âyetine kadar olan kısmı, Abduh’un tefsir derslerine dayanmakla birlikte,¹⁰ bu bölümlerde Reşîd Rızâ’nın katkısı açık biçimde ortaya çıkmaktadır.¹¹ Özellikle zaman zaman *قال أستاذ الإمام* “gâle üstâzîl-imâm”,¹² *أقول* “egûlü”¹³ ve *قال ما معناه* “gâle mâ ma‘nâhu”¹⁴ gibi ifadeler kullanarak kendi yorumlarını Abduh’un fikirlerinden ayırmaya başlamıştır. Bununla birlikte eserin geneline bakıldığında, Abduh’un düşünce çerçevesine sadık kalındığı ve onun metodolojik yaklaşımının benimsendiği görülmektedir.

Abduh’un vefatının ardından Reşîd Rızâ, tefsir faaliyetini tek başına sürdürmüş ve Yûsuf sûresinin 52. âyetine kadar olan kısmı kaleme almıştır.¹⁵ Ancak 1935 yılı ağustos ayında vefat etmesiyle birlikte tefsir çalışması yarım kalmıştır.

Muhammed Abduh’un tefsir anlayışı, Kur’ân’ın gramer analizlerinden ve âyetle doğrudan ilgisi bulunmayan rivâyetlerden arındırılmasına ve metnin hidâyet ve ibret yönünün ön plana çıkarılmasına dayanır.¹⁶ Bu yaklaşım, onun genel metodolojik duruşuyla da örtüşmektedir. Reşîd Rızâ ise hocasından farklı olarak sahih hadis rivâyetlerine, dilbilgisel tahlillere ve ihtilaflı meselelere daha fazla yer vermiştir.¹⁷ Dilsel tahlillerinde erken dönem nahiv ve lügat âlimlerinin eserlerinden sistematik biçimde istifade etmiştir. Bu bağlamda, el-Ferrâ’nın (ö. 207/822) *Me‘ânî’l-Kur’ân*¹⁸ adlı eseri ile ez-Zeccâc’ın (ö. 311/923) *İ‘râbu’l-Kur’ân*¹⁹ adlı çalışmasından yararlanmıştır. Ayrıca, el-Cürcânî’nin (ö. 471/1078) *Delâ’ilu’l-İ‘câz*²⁰ adlı eserinde ortaya koyduğu belâgat ilkeleriyle, Râgıb el-İsfahânî’nin

⁶ Rızâ, *Menâr*, 14-15.

⁷ Mehmet Suat Mertoğlu, “Tefsîrû’l-Menâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 297-298.

⁸ Rızâ, *Menâr*, 1/19.

⁹ Rızâ, *Menâr*, 14-15.

¹⁰ Mehmet Salmazzem, *Kur’ân’ın İ‘câzına Çağdaş Bir Yaklaşım Menâr Örneği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 15.

¹¹ Rızâ, *Menâr*, 1/19; Mertoğlu, “Tefsîrû’l-Menâr”, 297; Karaman, *Reşid Rıza Gerçek İslâm’da Birlik*, 84; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2/411.

¹² Rızâ, *Menâr*, 1/154; 4/4,11.

¹³ Bkz. Rızâ, *Menâr*, 1/100-101, 125.

¹⁴ Rızâ, *Menâr*, 1/154.

¹⁵ Rızâ, *Menâr*, 12/265-269.

¹⁶ Rızâ, *Menâr*, 1/19; Abdülbaki Güneş, *Aklî Tefsir Hareketi-Mutezile ve Menâr Ekolü* (Van: Ahenk Yayınları, 2003), 224.

¹⁷ Rızâ, *Menâr*, 1/19; 7/288-289.

¹⁸ Örnek için bkz. Rızâ, *Menâr*, 5/310; 6/392.

¹⁹ Örnek için bkz. Rızâ, *Menâr*, 2/43-44; 10/87.

²⁰ Örnek için bkz. Rızâ, *Menâr*, 4/139; 5/115.

(ö. 502/1108 civarı) el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân²¹ adlı eserinin kelime tahlillerinden faydalanmıştır. Bunun yanı sıra, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) Lisânü'l-Arab²² adlı kapsamlı sözlüğü, Reşîd Rızâ'nın kelime anlamı ve köken analizlerinde başvurduğu temel kaynaklar arasında yer almıştır. Ancak bu noktada, Kur'ân'da üstü kapalı biçimde yer alan konuların bağlamdan kopartılarak zorlama yorumlara tâbi tutulmasına karşı çıkmış ve metnin iç bütünlüğünün korunmasına azamî derecede önem atfetmiştir.²³

Tefsir sürecinde Reşîd Rızâ, öğrencilerin sorularını ve Abduh'un bu sorulara verdiği cevapları da âyetlerin yorumuna dâhil etmekten geri durmamıştır.²⁴ Abduh ve Rızâ'nın ortak özelliklerinden biri, âyetlerin bağlamına ve belâğî boyutlarına verdikleri önemdir.²⁵ Her iki müfessir de İsrâiliyyât içerikli rivâyetlere genellikle mesafeli yaklaşmış; ancak Reşîd Rızâ, bazı durumlarda Ehl-i Kitap nezdindeki algıyı yansıtmak amacıyla bu tür rivâyetlere yer vermeyi uygun görmüştür.²⁶

Tefsîrû'l-Menâr, ahlâkî temaları ön plana çıkaran bir yapıya sahip olmakla birlikte,²⁷ yalnızca bu yönüyle sınırlı kalmamış; Kur'ân'ın doğru anlaşılması, hidâyet boyutunun ortaya çıkarılması ve toplumsal reformların ilkesel temellerinin inşa edilmesi amacıyla kaleme alınmıştır.²⁸ Bu yönüyle eser, 19. yüzyılın en özgün ve etkili tefsir çalışmaları arasında kabul edilmektedir.

Tefsir, yaygın olarak Tefsîrû'l-Menâr ismiyle anılmakla birlikte, eserin tam başlığı Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Hakîm şeklindedir. İlk olarak Reşîd Rızâ tarafından Kâhire'de yayımlanan Mecelletü'l-Menâr dergisinde tefrika edilen tefsir, 1928 yılında Kâhire'de 12 cilt hâlinde müstakil olarak neşredilmiştir.²⁹ İlk beş cildi, Nisâ sûresinin 125. âyetine kadar olan bölümü kapsamakta ve Abduh'un derslerine dayanmaktadır. Geriye kalan ciltler ise tamamen Reşîd Rızâ tarafından kaleme alınmıştır.³⁰ Bu durum, eserin hangi müellife nispet edilmesi gerektiği konusunda tartışmalara yol açmış olsa da gerek metnin tamamının Reşîd Rızâ tarafından yazılmış olması, gerekse onun hocasının görüşlerine ek olarak kendi yorumlarını da açık biçimde ortaya koyması, tefsirin her iki isme birden nispet edilmesini daha isabetli kılmaktadır.

Eser, 2011 yılında Prof. Dr. Mehmet Erdoğan başkanlığında oluşturulan bir heyet tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 2014 yılında Ekin Yayınları tarafından on dört cilt hâlinde yayımlanarak neşir süreci tamamlanmıştır. Ayrıca Abduh'un kaleme aldığı Amme Cüzü Tefsiri, tercüme heyeti tarafından eserin sonuna eklenmiştir.³¹

Menâr tefsiri üzerine alan yazında pek çok çalışma mevcuttur. Bu araştırma, Tefsîrû'l-Menâr'ın mukaddimesinde ele aldığı ve tefsirin genelinde işlediği hidâyet ve ıslah düşüncesinin ne olduğu ve etkilerinin neler olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

²¹ Örnek için bkz. Rızâ, *Menâr*, 1/147; 10/323.

²² Örnek için bkz. Rızâ, *Menâr*, 4/269.

²³ Rızâ, *Menâr*, 5/119-120.

²⁴ Rızâ, *Menâr*, 3/22-23.

²⁵ Rızâ, *Menâr*, 1/108, 310.

²⁶ Rızâ, *Menâr*, 2/388-389.

²⁷ J.M.S. Baljon, *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Fecr Yayınevi, 1994), 18.

²⁸ Rızâ, *Menâr*, 1/20.

²⁹ Rızâ, *Menâr*, 1/18-20; Karaman, *Reşid Rıza Gerçek İslâm'da Birlik*, 164-165; J.J.G. Jansen, *Kur'ân'a (Bilimsel-Filolojik-Pratik) Yaklaşımlar*, çev. Halil Rahman Açar (Ankara: Fecr Yayınevi, 1999), 69-70.

³⁰ Rızâ, *Menâr*, 5/359; Karaman, *Reşid Rıza Gerçek İslâm'da Birlik*, 164-165; Özervarlı, "Reşid Rızâ", 17.

³¹ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, çev. Mehmet Erdoğan vd. (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011), 225-496.

2.Klasik Tefsirlerde Hidâyet ve Islah Anlayışı

Klasik dönem tefsir literatüründe hidâyet kavramı, çoğunlukla dilbilimsel çözümlemeler, rivâyetlere dayalı açıklamalar ve kelâmî tartışmalar çerçevesinde ele alınmıştır. Taberî (öl. 310/923), Zemahşerî (öl. 538/1144), Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) ve Beyzâvî (öl. 685/1286) gibi önde gelen müfessirler, ilgili âyetleri yorumlarken genellikle nahiv ve belâgat tahlillerine, hadis rivâyetlerine, sahâbe ve tâbiîn görüşlerine ve itikadî meselelerle bağlantılı tartışmalara yer vermişlerdir.

Bu bağlamda hidâyet, Allah'ın (c.c) kullarına lütfettiği iman nimeti ve onları doğru yola yönlendirme anlamına gelmektedir. Örneğin, Taberî, Fâtiha sûresi 6. âyette geçen *إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ* "Bizi dosdoğru yola ilet." ifadesini, İbn-i Abbas'a dayandırarak, "Bizi sırât-ı müstakimde sabit kılmaya muvaffak kıl; bize hidâyete götüren yolu ilham et" şeklinde tefsir etmiştir. Ona göre hidâyet, tevfiğ (Allah'ın yardım ve başarısı) ile mümkündür; yani Allah (c.c), yalnızca zulmedenleri hidâyete erdirmez. Taberî, bazı rivâyetlerin bu âyeti "hidâyetimizi artır" biçiminde yorumladığını aktarmakla birlikte, kendi tercih ettiği yorumda, âyetin anlamını geçmişte nimet verilen kulların sabit kalmaları ve Allah'ın (c.c) emirlerine uygun davranmaları üzerinden açıklamıştır. Bu bağlamda hidâyet hem iman esaslarının tasdiki hem de Allah'ın (c.c) emirlerini yerine getirmek olarak değerlendirilmektedir.³²

Fahreddîn er-Râzî, âyette geçen *"إِهْدِنَا"* ifadesini, Allah'tan (c.c) hidâyet istemek anlamında yorumlamıştır. Ona göre hidâyete ulaşmanın iki ana yolu vardır: Birincisi, deliller ve aklî kanıtlar aracılığıyla Allah'ı (c.c) tanımak ve doğru bilgiyi elde etmektir. İkincisi ise, insanın iç dünyasını arındırması, yani kalbini temizleyip nefsinin terbiye etmesi yoludur. Râzî'ye göre evrendeki her bir varlık, Allah'ın (c.c) yüceliğini ve kudretini gösteren bir işarettir. İnsan, bu işaretleri dikkatle gözlemlediğinde, Allah'ı (c.c) tanıma ve O'nun yolunu bulma konusunda doğru bir yönelim kazanır. Böylece hem akıl yoluyla düşünerek hem de kalbini arındırarak insan, hidâyete ulaşma imkânı elde eder.³³ Zemahşerî de *"إِهْدِنَا"* fiilini, hidâyet talebi ve sabit kalma anlamında yorumlamış; bunun bir dua cümlesi olduğunu ve dua ile emir cümlesinin temelinde ortak olan talep anlamını taşıdığını belirtmiştir.³⁴

Klasik tefsir geleneğinde ıslah kavramı ise genellikle fesadın karşıtı olarak yorumlanmıştır.³⁵ Taberî, özellikle Bakara sûresi 11. âyette geçen "Dikkat edin! Onlar, bozgunculardır fakat farkında değillerdir" ifadesini yorumlarken, münafıkların "ıslah" iddiasının gerçekte bir fesad olduğunu belirtir ve hakiki ıslahı, Allah'ın (c.c) emirleri doğrultusunda zulüm ve bozgunculuğun ortadan kaldırılmasıyla sınırlar.³⁶

Klasik müfessirler nezdinde ıslah, yalnızca bireysel bir arınma süreci değil, aynı zamanda toplumsal düzenin sürdürülmesi işlevine sahiptir. Bu nedenle kavram, çoğunlukla itikadî arınma, ahlâkî değerlerin korunması ve sosyal bozulmanın önlenmesi bağlamında ele alınmıştır. Fahreddîn er-

³² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 1/165-166.

³³ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Huseyn et-Teymî Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981), 1/258-259.

³⁴ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf An Hakaiki Çavâmidî't-Tenzîl* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 1/121.

³⁵ Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn Muretteben Ala Hurufi'l-Mu'cem*, thk. Abdulhamid Henedâvî (Beyrut: Daru'l Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 3/321; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/179; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekayisi'l-Luğa* (Beyrut: Daru'l-Cil, 1972), 3/330.

³⁶ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/299-300.

Râzî, ıslahı sadece bireysel bir düzeltme değil, aynı zamanda ümmetin bütününe yönelik bir düzenleme olarak görmüş ve “ıslahın Allah’ın (c.c) emrine uygun davranışlarla gerçekleşeceğini” vurgulamıştır.³⁷

Sonuç olarak, klasik tefsirlerde ıslah anlayışı hem bireysel hem de toplumsal boyutu olan, Allah’ın (c.c) emirleri çerçevesinde şekillenen bütüncül bir kavramdır.

3.Tefsîrû'l-Menâr Mukaddimesinde Hidâyet ve Islah Ekseni

Modern dönemde hidâyet ve ıslah kavramlarının tefsirlerde hangi bağlamlarda ve hangi metodolojik yaklaşımlarla ele alındığını ortaya koymak amacıyla, bu çalışmada örneklem olarak *Tefsîrû'l-Menâr*’ın mukaddimesi incelenmiştir. Böylelikle, Muhammed Abdüh ve Reşîd Rızâ’nın modern tefsir anlayışında söz konusu kavramlara yükledikleri anlamların, klasik tefsirlerdeki yaklaşımlarla mukayeseli bir şekilde değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

Tefsîrû'l-Menâr’ın mukaddimesinde, müelliflerin tefsirde benimsedikleri yöntem ve ulaşmayı hedefledikleri amaçlar açık bir biçimde ortaya konulmuştur. Eserin tefsir anlayışını dikkatle incelemek, müelliflerin Kur’ân’ı yorumlarken izledikleri yöntemi ve ilmî yaklaşımı daha net bir şekilde anlamayı mümkün kılmaktadır.

Tefsîrû'l-Menâr’ın temel yöntemi, Kur’ân-ı Kerîm’i bütün insanlık için bir hidâyet kaynağı olarak kabul etme ilkesine dayanmaktadır. Bu bağlamda, müellifler Allah’ın (c.c) Kitabı’nı anlamaya yönelik bir tefsir yöntemi geliştirmiş ve bu yöntemi eserlerinin en yüce amacı olarak belirlemişlerdir. Nitekim tefsirin mukaddimesinde bu yaklaşıma dair şu ifadeler yer verilmektedir:

*“Kur’ân’ın hidâyet yönüne öncelikli olarak önem veren bir tefsire olan ihtiyaç çok büyüktü. Bu tefsir, Kur’ân’ı tanımlayan âyetlerle uyumlu olacak şekilde olmalıydı. Ayrıca Kur’ân’ın uyarı, müjdeleme, hidâyet ve ıslah amacıyla indirildiği gerçeğine uygun olmalıydı.”*³⁸

Tefsîrû'l-Menâr’ın temel gayesi, Kur’ânî ifadelerin maksadını isabetli biçimde tespit etmek ve şeriatın hikmetlerini, insan ruhunu etkileyen ve bireyi eyleme yönlendiren bir üslupla ortaya koymaktır. Müelliflere göre, ideal bir Müslüman’ın ulaşması gereken seviye, Allah’ın (c.c) Kitabı’nı bu anlayış çerçevesinde idrak etmesidir.³⁹

Bu doğrultuda, *Tefsîrû'l-Menâr* müelliflerinden Reşîd Rızâ, tefsiri iki temel kategoriye ayırarak değerlendirmektedir. Ona göre birinci tür tefsir, Allah’tan (c.c) ve O’nun Kitabı’ndan uzak, yüzeysel bir yorum tarzını temsil eder. Bu yaklaşımda sadece kelimelerin sözlük anlamları açıklanmakta, cümlelerin gramatik tahlilleri yapılmakta ve ifadelerin edebî yönlerine odaklanılmaktadır. Reşîd Rızâ’ya göre bu tür çalışmalar, gerçek anlamda bir tefsir olarak değerlendirilemez; zira bunlar daha ziyade nahiv, belâgat gibi dilsel alanlarda yapılan akademik alıştırmalar mahiyetindedir. İkinci tür tefsir ise, müellifin farz-ı kifâye derecesinde bir toplumsal sorumluluk olarak gördüğü ve esas kabul ettiği yorum tarzıdır. Bu yaklaşımda, gerekli ilmî şartların bir araya getirilmesi ve bu şartların tefsirin temel amacı doğrultusunda kullanılması esastır. Müfessir, bu bağlamda hem metnin gerçek anlamını tespit etmeye çalışır hem de inanç esasları ve ahkâm ile ilgili şer’î hikmetleri kavramaya gayret eder. Tefsir süreci, bireyleri sadece entelektüel bir bilgiyle değil, aynı zamanda ahlâkî ve amelî bir

³⁷ Râzî, *Tefsîrû'l-Kebîr*, 24/148.

³⁸ Rızâ, *Menâr*, 1/10; Resul Ersöz, “Kur’ân’ı Maksatları Bağlamında Okumanın Değeri: Makâsîdî Tefsir”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 769-770.

³⁹ Rızâ, *Menâr*, 1/25.

dönüşüme yönlendirecek yöntemlerle ele alınmalıdır. Böylece, Kur'ân'ın temel özelliklerinden olan "hidâyet" ve "rahmet" kavramları, bu tefsir anlayışında somut biçimde tezahür etmekte ve ilahî kelâmın rehberlik işlevi daha etkin bir şekilde açığa çıkmaktadır. Bu çerçevede, tefsire ilişkin tüm şartlar ve ilgili ilimlerin nihai amacı, bireyleri Kur'ân ile hidâyete ulaştırmaktır.⁴⁰

Muhammed Abduh da benzer şekilde, tefsirin okunmasını toplum açısından farz-ı kifâye hükmünde bir sorumluluk olarak değerlendirmektedir. Ona göre tefsir, sadece metne dair dilbilimsel veya teorik analizlerle sınırlı kalmamalı; aynı zamanda bireyleri Kur'ân'ın hidâyet ve rahmet mesajına yönlendiren bir işlev üstlenmelidir.⁴¹

Tefsirin dereceleri üzerine yapılan değerlendirmeler ise, onun en alt seviyesinin dahi bireyin kalbinde Allah'ın (c.c) azametini ve yüceliğini idrak etmesine katkı sunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, tefsirin insan nefsinin kötülükten uzaklaştırarak hayra yönlendirme işlevi gördüğü; bu gayenin de herkes tarafından erişilebilir olduğu ifade edilmektedir. Bu çerçevede Kamer Süresi'nde yer alan وَلَقَدْ يَسِّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ *"Andolsun ki Kur'ân'ı düşünölsün diye kolaylaştırdık. Düşünecek yok mu?"*⁴² âyeti, ilahî vahyin anlaşılabilirliğine ve onun üzerinde düşünmenin önemine açık bir şekilde işaret etmektedir.⁴³

Kur'ân-ı Kerîm'in içerdığı hüküm ve hikmetler, insanlığın huzur ve saadetini temin etmeye yönelik kapsamlı ve kuşatıcı bir yapı arz etmektedir. Ancak bu idealin hayata geçirilmesi, bireylerin ve toplumların Kur'ân'ın rehberliğini içselleştirmeleri ve ilahî öğretiler doğrultusunda bir yaşam biçimi benimsemeleriyle mümkün olabilir.⁴⁴ Bu bağlamda, Kur'ân'ın ilk muhatapları olan sahâbe nesli, ilahî rehberliğe tam bir teslimiyet içerisinde bağlı kalmış ve bu bağlılık neticesinde güçlü bir ümmet kimliği kazanmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v) doğrudan gözetiminde yetişen bu nesil, Kur'ân'ın toplumsal dönüşüm gücünü en somut biçimde ortaya koyan tarihsel ve canlı bir örnek teşkil etmektedir. Sahâbe, Kur'ân âyetlerini yalnızca bireysel düzlemde değil, aynı zamanda toplumsal hayatın bütün alanlarında hayata geçirmiş; bu yönüyle insanlık için örnek teşkil eden bilinçli ve öncü bir liderlik sergilemiştir. Bu durum, İslâm ümmeti için geçmişte olduğu kadar günümüzde de önemli bir ibret ve ilham kaynağıdır. Zira tarih boyunca ümmetin karşılaştığı çeşitli problemlere çözüm üreten Kur'ânî ilkeler, çağdaş meseleler karşısında da geçerliliğini muhafaza etmektedir.⁴⁵ Bu itibarla, Kur'ân'ın sunduğu esaslar yalnızca belirli bir zamana veya topluluğa mahsus hükümler olmayıp, her çağda ve her toplumda uygulanabilirliğini sürdüren evrensel bir hayat rehberi niteliğindedir.⁴⁶

Tefsîrü'l-Menâr da İslâm ümmetinin içinde bulunduğu zayıflığın temel nedenini Kur'ân'ın hidâyetinden uzaklaşmak olarak değerlendirmekte ve bu durumun ancak Kur'ân'a yeniden yönelmekle aşılabileceğini vurgulamaktadır. Eser, Müslümanların tarihsel süreçte sahip oldukları izzet, hâkimiyet ve onuru kaybetmelerinin temel sebebinin, ilahî mesajdan yüz çevirmeleri olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, *Tefsîrü'l-Menâr*'da yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir:

⁴⁰ Rızâ, *Menâr*, 1/25.

⁴¹ Rızâ, *Menâr*, 1/25.

⁴² el-Kamer 54/17.

⁴³ Rızâ, *Menâr*, 1/21.

⁴⁴ Rızâ, *Menâr*, 1/31.

⁴⁵ Mustafa Öztürk, "Sahabe, Kur'ân ve Tefsir", *İlahiyat Akademik Dergisi* 7-8 (2018), 135.

⁴⁶ Hacı Mehmet Soysaldı, "Kur'ân'ın Getirdiği Evrensel Prensipler", *Journal of New World Sciences Academy Social Sciences* 2/3 (Temmuz 2007), 145.

“Biz inanıyoruz ki Müslümanlar, ancak Kur’ân’ın hidâyetinden yüz çevirdikleri için zayıf düştüler ve sahip oldukları geniş hâkimiyeti kaybettiler. Onlar, yitirdikleri izzet, hâkimiyet ve onurdan hiçbirini, ancak Kur’ân’ın hidâyetine dönerek geri kazanabilirler. Kur’ân’ın ipine sınıksız sarılmaları gerekir.”⁴⁷

Bu yaklaşım, müelliflerin Kur’ân merkezli bir ihya anlayışını benimsediklerini ve toplumların dirilişinin ancak ilahî kelâm ile mümkün olabileceğini ortaya koymaktadır. Nitekim bu görüş, özellikle aşağıdaki âyetlerin tefsirinde açık bir şekilde ifade bulmaktadır: *وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَعَلَّمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (25) وَادْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (26) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ*

تَعْلَمُونَ “Ey iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağırdıklarında Allah ve resulünün çağrısına uyun ve şüphesiz bilin ki, Allah kişi ile kalbinin arasına girer. Unutmayın ki, O’nun huzuruna götürüleceksiniz. Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah’ın cezası şiddetlidir. Bulunduğunuz yerde önemsenmeyecek kadar az olduğunuz, insanların sizi kapıp götürmelerinden korkar halde bulunduğunuz zamanı hatırlayın. O durumda Allah size sığınacak yer verdi, yardımıyla sizi destekledi, size güzel rızıklar ihsan etti; umulur ki şükredersiniz!”⁴⁸

Reşîd Rızâ, bu âyetlerin tefsirinde Müslümanların geçmişte yaşadıkları nimetlerin, Allah’a (c.c) yönelmiş bir hayatla mümkün olduğunu; bu nimetlerin sürekliliğinin ise ancak şükürle sağlanabileceğini vurgular. Zira ona göre, şükür nimetin devamını, nankörlük ise nimetin yok oluşunu ve felaketi beraberinde getirir.⁴⁹

Tefsîrû'l-Menâr’da, her Müslüman bireyin Kur’ân-ı Kerîm ile doğrudan bir ilişki kurarak hidâyete ulaşmasının zaruri olduğuna dair güçlü bir vurgu yer almaktadır. Bu çerçevede, bireylerin sahip oldukları imkânlar ve entelektüel kapasiteleri ölçüsünde Kur’ân’ı anlama yönünde çaba göstermeleri bir sorumluluk olarak değerlendirilmektedir. Tefsirde açıkça ifade edildiği üzere, İslâm toplumlarının içinde bulunduğu zayıflık ve çöküşten kurtulabilmeleri ve yeniden güç kazanarak izzetli bir konuma erişebilmeleri, Kur’ân’ın rehberliğine sarılmalarıyla mümkündür.⁵⁰

Tefsîrû'l-Menâr müelliflerine göre Allah (c.c), Kur’ân’ı indirdiği dönemdeki insanlara onların bireysel veya toplumsal nitelikleri sebebiyle değil, insan türünün ortak özellikleri ve temel ihtiyaçları dolayısıyla hitap etmiştir. Bu yaklaşım, Kur’ân’ın mesajının evrenselliğine açık bir işaret teşkil eder. Nitekim Kur’ân’da yer alan *يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ* “Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının...”⁵¹ âyeti, Kur’ân’ın sadece belirli bir topluluğa değil, tüm insanlığa hitap eden ilahî bir kitap olduğunu ortaya koymaktadır.⁵²

Bu bağlamda, *Tefsîrû'l-Menâr*’da her bireyin –ister âlim ister sıradan bir Müslüman olsun– Kur’ân’ın âyetlerini kendi anlayış düzeyi ve imkânları çerçevesinde kavrama yükümlülüğü olduğu vurgulanmaktadır. Bu anlama süreci bireyden bireye farklılık arz edebilir; ancak herkes için mümkün ve gerekli bir faaliyettir. Örneğin, halk düzeyindeki bir kimsenin Kur’ân’ın temel mesajlarını

⁴⁷ Rızâ, *Menâr*, 1/31.

⁴⁸ el-Enfâl 8/24-26.

⁴⁹ Rızâ, *Menâr*, 1/31.

⁵⁰ Rızâ, *Menâr*, 1/22-23.

⁵¹ en-Nisâ 4/1; el-Hac 22/1; Lokmân 31/33.

⁵² Rızâ, *Menâr*, 1/20.

كَافَرَمَاسِ، âyetlerin zahîrî (açık) anlamlarını idrak etmesiyle mümkündür. Bu çerçevede، قَدْ أَفْلَحَ *“Müminler gerçekten kurtuluşa ermiştir. Onlar ki namazlarında huşû içindedirler.”*⁵³ âyetleri، bireyin huşû kavramını kavraması، boş ve faydasız işlerden uzak durmayı öğrenmesi ve hem dünyada hem de ahirette fayda sağlayacak davranışlara yönelmesiyle anlaşılır. Ayrıca، Kur’ân’ın temel ahlâkî ve dinî ilkelerini anlamak، zekât vermek، verdiği sözleri yerine getirmek، doğru sözlü olmak ve kötü fiillerden sakınmak gibi davranışları bilmesi ve uygulamasıyla mümkündür. Bu ilkeler، Kur’ân’ın evrensel ahlâkî yapısını oluşturan temel prensiplerdir ve her Müslümanın anlaması ve hayatına tatbik etmesi gereken vazgeçilmez unsurlar olarak değerlendirilir. Bu esaslardan sapmak ya da onların zıddına yönelmek ise، ilahî sınırların ihlali anlamına gelmekte ve kişiyi Allah’ın (c.c) gazabına maruz bırakacak bir konuma sürüklemektedir.⁵⁴

Tefsîrü'l-Menâr'a göre bu tür temel anlamları kavrayabilmek, bireyin sosyal statüsünden, eğitim seviyesinden ya da konuştuğu dilden bağımsız olarak herkes için mümkündür. Kur'ân'ın mesajı, herkesin kendi kabiliyetleri ölçüsünde anlayabileceği ve hayatına uygulayabileceği bir biçimde indirilmiştir. Her birey, Kur'ân'dan kendisini iyiliğe yönelten ve kötülükten sakındıran kadarıyla istifade edebilir. Zira Allah (c.c), Kur'ân'ı insanlığın hidâyeti için indirmiş ve insanın zaaflarını, sınırlılıklarını ve ihtiyaçlarını bilen bir Rab olarak onlara hitap etmiştir.⁵⁵

Sonuç

Bu çalışma, *Tefsîrû'l-Menâr*'ın mukaddimesinde yer alan hidâyet ve ıslah eksenli yaklaşımı merkeze alarak, eserin tefsir metodolojisini klasik rivâyet merkezli yaklaşımlardan ayırıştıran yönlerini ortaya koymuştur. Araştırmmanın çıkış noktasını oluşturan temel sorulardan biri, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın tefsir anlayışlarının hangi boyutlarda farklılaştığı ve bu farklılıkların modern İslâm düşüncesine nasıl yansıdığı meseleleridir. Elde edilen bulgular, Abduh'un daha çok Kur'ân'ın doğrudan anlaşılabilirliğini, ahlâkî ve hidâyet boyutunu öne çıkardığını; Reşîd Rızâ'nın ise bu çizgiyi hadis rivâyetleri, toplumsal sorunların güncel yorumu ve ilmî tartışmalarla zenginleştirdiğini göstermektedir. Bu yöntem farklılıkları, *Tefsîrû'l-Menâr*'ın hem bireysel hem de toplumsal düzlemde çok yönlü bir ıslah projesi sunmasını mümkün kılmıştır.

Araştırma sonucunda ulaşılan özgün gözlemlerden biri, müelliflerin tefsiri yalnızca bir ilmi uğraş değil, aynı zamanda toplumsal bir sorumluluk ve “farz-ı kifâye” olarak değerlendirmeleridir. Bu yaklaşım, tefsirin amacını dilsel açıklamalardan ibaret gören geleneksel dil merkezli tefsirlerden belirgin biçimde ayrılmakta; Kur’ân’ı insanlığın evrensel ihtiyaçlarına hitap eden bir hidâyet kitabı olarak konumlandırmaktadır. Özellikle mukaddimede açıkça ifade edilen bu metodolojik yönelim, modern dönemde tefsirin fonksiyonunu yeniden tanımlama girişi olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın literatüre katkısı, *Tefsîrû'l-Menâr*'ın hidâyet ve ıslah eksenini müstakil bir başlık altında ele alarak derinlemesine analiz etmesinde yatmaktadır. Zira mevcut araştırmalar genellikle eseri çok boyutlu konularla birlikte ele almakta, ancak hidâyet-ıslah ilişkisini özgün bir inceleme

⁵³ el-Mü'minûn 23/1-2.

⁵⁴ RIZÂ, *Menâr*, 1/20.

⁵⁵ Rızâ, Menâr, 1/20-21; Mehmet Emin Maşalı, “Yakın Dönem Tefsir Geleneginde Makâsîd Merkezli Yaklaşım (Reşid Rıza ve İbn Âşûr Örneği)”, Makâsîdî Tefsir Kur’ân-ı Kerîm’i Amaç ve Hikmet Eksenli Anlamak, ed. Mustafa Çağrı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 262-270.

çerçevesinde değerlendirmemektedir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu kısmen de olsa doldurarak, *Tefsîrû'l-Menâr*'ın modern İslâm düşüncesine sunduğu yenilikçi katkısı daha görünür kılmıştır.

Metodolojik açıdan bakıldığında, araştırmada benimsenen metin merkezli analiz, Abduh ve Reşîd Rızâ'nın tefsir anlayışlarının ayrıştığı ve birleştiği noktaları belirginleştirmeye imkân tanımıştır. Buna göre, Abduh'un Kur'ân'ın anlaşılabilirliğine yaptığı vurgu ile Reşîd Rızâ'nın hadis rivâyetleri ve sosyal meselelerle kurduğu irtibat, aynı hedefe yönelen fakat farklı yöntemsel tercihlerle şekillenen iki yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, *Tefsîrû'l-Menâr*'ın hem klasik tefsir geleneğine bağlılığını koruyan hem de modern dönemin ihtiyaçlarına cevap veren “melez” bir metodoloji geliştirdiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, bu araştırma *Tefsîrû'l-Menâr*'ın tefsir literatürüne kazandırdığı yenilikleri hidâyet ve ıslah kavramları ekseninde tespit etmiş; müelliflerin farklı metodolojik katkılarının pratikte nasıl sonuçlar doğurduğunu ortaya koymuştur. Abduh'un bireysel hidâyet merkezli yaklaşımı ile Rızâ'nın toplumsal ıslah odaklı katkısı birleştiğinde, modern çağın sorunlarına cevap arayan kapsamlı bir ihya projesi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda *Tefsîrû'l-Menâr*, yalnızca tarihsel bir tefsir çalışması değil; aynı zamanda metodolojik esnekliği ve toplumsal sorumluluk bilinciyle çağdaş Müslüman düşünürler için dinamik bir referans kaynağı niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Adevî, İbrâhim Ahmed el-. *Reşîd Rızâ el-İmâmü'l-Mücâhid*. Mısır: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü, ts.
- Arslan, Emir Şekib. *es-Seyyid Reşîd Rıza ev İhâ'ü Erba'ine Sene*. Dımaşk: Matbaatü İbn Zeytun, 1. Basım, 1937.
- Baljon, J.M.S. *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*. çev. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Fecr Yayınevi, 1. Basım, 1994.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1971.
- Ersöz, Resul. “Kur'ân'ı Maksatları Bağlamında Okumanın Değeri: Makâsidü Tefsir”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 747-778. <https://doi.org/10.31121/tader.948697>.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbu'l-Ayn Muretteben Ala Hurufi'l-Mu'cem*. thk. Abdulhamid Henedâvî. Beyrut: Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Güneş, Abdalbaki. *Aklî Tefsir Hareketi-Mutezile ve Menâr Eklü*. Van: Ahenk Yayınları, 2003.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ. *Mu'cemü Mekayîsi'l-Luğa*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Cîl, 1972.
- İmâre, Muhammed. *el-A'mâlü'l-kâmile li İmâm Muhammed Abduh*. 5 Cilt. Kâhire: Dâr'uş-Şurûk, 1. Basım, 1994.
- İnayet, Hamid. *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*. çev. Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Jansen, J.J.G. *Kur'an'a (Bilimsel-Filolojik-Pratik) Yaklaşımlar*. çev. Halil Rahman Açar. Ankara: Fecr Yayınevi, 1999.
- Karaman, Hayreddin. *Reşîd Rıza Gerçek İslâm'da Birlik*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Kavak, Özgür. *Modern İslam Hukuk Düşüncesi –Reşîd Rıza Örneği-*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

- Maşalı, Mehmet Emin. "Yakın Dönem Tefsir Geleneğinde Makâsıd Merkezli Yaklaşım (Reşid Rıza ve İbn Âşûr Örneği)". *Makâsıdî Tefsir Kur'ân-ı Kerîm'i Amaç ve Hikmet Eksenli Anlamak*. ed. Mustafa Çağrı. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Tefsîrü'l-Menâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Özervarlı, M. Sait. "Reşid Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Öztürk, Mustafa. "Sahabe, Kur'an ve Tefsir". *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 133-162.
- Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Huseyn et-Teymî. *Mefâtîhu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981.
- Rızâ, Muhammed Reşid. *Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*. 3 Cilt. Kâhire: Dâr'ul-Fadîle, 2006.
- Rızâ, Muhammed Reşid. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm (el-Menâr)*. 12 Cilt. Kâhire: Daru'l Menâr, 1947.
- Rızâ, Muhammed Reşid. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*. çev. Mehmet Erdoğan vd. 14 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Salmazzem, Mehmet. *Kur'ân'ın İ'câzına Çağdaş Bir Yaklaşım Menâr Örneği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Soysaldı, Hacı Mehmet. "Kur'an'ın Getirdiği Evrensel Prensipler". *Journal of New World Sciences Academy Social Sciences* 2/3 (Temmuz 2007), 144-166. <https://doi.org/10.12739/10.12739>.
- Şevâkibe, Ahmed Fehd Berekât. *Muhammed Reşid Rıza ve Devruhû fi'l-Hayâtil-Fikriyye ve's-Siyâsiyye*. Ammân: Dâru Ammâr, 1989.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Baskı., ts.
- Tanâhî, Tâhir et-. *Müzekkirâtu'l-İmâm Muhammed Abduh*. Kâhire: Dâru'l-Hilâl, ts.
- Taşpınar, Halil. "Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2003), 261-290.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşaf An Hakaiki Ğavâmidî't-Tenzîl*. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.